

ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕУДІҢ ПОЭТИКАСЫ

БАЛТЫМОВА М.Р. 

Балтымова Мира Рашидовна – Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Өл-
Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: mbr76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2758-8436>

Андатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі психологизмнің көркем көріністері жан-жақты талданады. Көркем шығарманың басты өзегі – адам болмысы болғандықтан, кейіпкердің ішкі жан дүниесінде жүріп жатқан психологиялық құбылыстарды бейнелеудің түрлі тәсілдері қарастырылады. Кейіпкердің терең сыры мен рухани күйінің оқырман қабылдауына қалай әсер ететіні де назардан тыс қалмайды. Қазіргі әдебиеттану мен әдеби сын үшін психологизм табиғатын зерделеу – теориялық та, практикалық та маңызы зор күрделі мәселе.

Әдебиет адам тұлғасын танытатын өнер болғандықтан, жазушы міндеті – оның рухани әлемін, сезімдік әсерін, дүниені қабылдау ерекшелігін, ішкі шешімдері мен қайшылықтарын көркемдік тұрғыдан ашып көрсету. Психологизмнің негізгі қызметі – өмір ақиқаты мен көркемдік шындықтың үйлесімді байланысын сақтау. Осы орайда даралау мен жинақтау, фактілік дерек пен көркем қиялдың тоғысуы, автор бейнесінің мәтіндегі орны секілді бірқатар мәселелер өзара ықпалдастықта талданады.

Адам жанының нәзік күйін, рухани тазалығын, моральдық ұстанымдарын ішкі ой-сезімдер арқылы бейнелеу ерекшеліктерін анықтау мақсатында Әбіш Кекілбаев пен Төлен Әбдіков шығармалары негізге алынды. Зерттеу барысында талдау және синтез, жүйелеу, контент-талдау, сипаттамалық әдіс сияқты ғылыми тәсілдер қолданылды.

Алынған нәтижелер көркем туындылардағы психологизм құбылыстарын айқындауға мүмкіндік береді және жоғары оқу орындарындағы «Көркем мәтін теориясы» пәніне қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға жарамды.

Түйін сөздер: психологизм, кейіпкердің жан дүниесі, көркем шығарма, жантану, проза, іс-әрекет, мінез-құлық.

Кіріспе.

Адамзат пайда болған уақыттан бері адамның өзін және өзінің ішкі әлемін танып-білуге деген қызығушылығы ешқашан бәсеңдеген емес. Адам табиғаты – оның биологиялық, психологиялық, физиологиялық болмысы – әр ғылым саласында әртүрлі қырынан зерттеліп келеді. Дегенмен адам жанындағы құпия, терең иірімдер мен рухани толғаныстарды барынша дәл жеткізетін сала – көркем әдебиет. Өйткені көркем шығарма шынайы өмірдің сырын тек сыртқы әрекеттер арқылы емес, ең алдымен адам жанының қозғалысы арқылы танытады.

Жазушы кейіпкердің ішкі дүниесін, сезімдік және рухани өмірін, әрбір қадамы мен әрекетінің астарындағы себеп-салдарды көркемдік тұрғыдан жан-жақты зерделегенде ғана психологиялық сипаттағы көркем мәтін қалыптасады. Сондықтан психологизм – әдебиеттануда адам болмысын ашудың басты көркемдік тетіктерінің бірі. Психологизмді әдетте екі түрлі деңгейде қарастыруға болады. Кең мағынадағы психологизм – кез келген көркем шығармаға тән, адам сезімінің, көңіл-күйінің, ішкі тартыстарының жалпы бейнеленуін қамтиды. Тар мағынадағы психологизм – жеке тұлғаның ішкі әлеміне терең үңіліп, характердің күрделі табиғатын, психикалық күйін, сана қозғалысын егжей-тегжейлі бейнелеуге басымдық береді.

Егер шығарманы психологиялық тұрғыдан талдамай, кейіпкер психикасының терең қатпарына бойламаса, оның рухани табиғатын, сезімдік әлемін, ішкі күйзелісі мен толғанысын дәл бейнелеу де, оны түсіну де қиынға соғады. Осы себепті психологизм – көркем туындының адамды тану мүмкіндігін арттыратын әдеби-эстетикалық тәсілдердің бірі болып саналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Адамның сезімдік әлемін сырттай бақылап, оның ішкі күйін талдап, мәнін ашып

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
баяндау – проза жанрына тән ерекше сипаттардың бірі. Мұхтар Әуезов те көркем прозаның табиғатын түсіндіре отырып, «психологиялық тереңдік араласпаған шығарманың бар болмысы жалаң, әсерсіз, жабайы жолға түскен мәтінге ұқсайды» деп бағалаған [1, 12]. «Литературная энциклопедия терминов и понятий» еңбегінде әдебиеттегі психологизм «кейіпкердің ішкі ойын, рухани күйзелісін, жан толғанысын барынша дәл әрі көпқырлы бейнелеуге бағытталған көркемдік тәсіл» деп анықталады [2, 835].

Әдебиет зерттеушісі Б. Майтанов психологизмді сөз өнерінің табиғи болмысымен сабақтастырып, оны «қаһарманның рухани болмысын, жан әлемінің қыр-сырын ашуға мүмкіндік беретін көркемдік амалдардың жиынтығы» ретінде сипаттайды [3, 4]. Зерттеушінің бұл пікірі жоғарыда келтірілген анықтамаларды толықтырып, психологиялық прозаның мәнін тереңдете түседі.

А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қара сөз бен дарынды сөздің айырмашылықтарын айқындап, олардың жанрлық табиғатын саралайды. Оның пайымдауынша, қара сөз тек ұғым қалыптастырса, «дарынды сөз адамның ойына өң беріп, көңіліне күй түсіретін» көркемдік қуатқа ие [4, 86]. Демек, психологиялық прозаға тән басты ерекшелік – адамның ішкі жан құбылыстарын, сезімдік толғаныстарын, сыртқы және ішкі әрекеттердің арақатынасын терең зерделей отырып, оқырманға эмоциялық әсер қалдыру.

Психологиялық прозаның көркемдік табиғатын талдаған ғалым Л. Гинзбург жанрдың негізгі ерекшелігін «кейіпкердің ойы мен іс-әрекетінің әрдайым үйлесе бермейтін күрделі қатынасынан» көреді [5, 286]. Яғни кейіпкердің әрекеті көбіне оның ішкі ой ағынын толық ашып бере алмайды, ал осы сәйкессіздік – психологизмнің көркемдік қуатын арттыратын факторлардың бірі.

Зерттеу барысында осы теориялық тұжырымдар негізге алынып, қазақ әдебиетіндегі психологизм табиғаты салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс, контент-талдау және жүйелеу тәсілдері арқылы сараланды.

Көркем туындыдағы психологизм табиғатын айқындайтын тәсілдер өте көпқырлы. Зерттеушілердің пікірінше, «психологиялық талдаудың түрлері сан алуан: автордың ішкі толғаныстары, кейіпкердің өзін-өзі саралауы, рухани әлемді бейнелеудің жанама тетіктері – бейвербалды ишараттар, сыртқы қимыл-қозғалыстар және басқа да элементтер авторлық аналитикалық пайым арқылы көрініс табады. Осы тәсілдердің ішінде кейіпкердің ішкі монологы мен ішкі сөзі айрықша мәнге ие» [5, 330].

Басқаша айтқанда, автордың ой толғанысы мен кейіпкердің өзін-өзі тануы ішкі монолог, ішкі сөз, түс көру секілді аналитикалық сипаттағы амалдар арқылы жасалса, ал адамның рухани әлемін жанама бейнелейтін құралдар – ым-ишарат, мінездік әрекет, көркемдік деталь, заттық әлем, психологиялық орта – динамикалық тәсілдер ретінде көрінеді. Бұл жүйе кейіпкердің жан дүниесін екі деңгейлі көрсетумен ерекшеленеді: бірі саналы пайымға құрылған, екіншісі адамның терең, бейсаналық қабаттарымен байланыстағы эмоционалдық күй. Адам мінезін, оның кісілік табиғатын, жан-жүйесін сана астарындағы бейсаналық психикамен байланыстыра отырып талдау – психологиялық прозаның негізгі көркемдік механизмі. Жазушы кейіпкердің ішкі әлемін дәл бейнелей алғанда ғана оның жан қақтығысы, әрекет себептері мен эмоциялық күйі толық ашылады.

Л. Гинзбург психологиялық прозаның жанрлық ерекшелігін дәл осы қырынан сипаттап: мұндай шығармалар кейіпкердің рухани өмірі мен іс-әрекетінің тұтас жүйесін, түрлі деңгейдегі қақтығыстарын, аналитикалық психологизмін қамтуға бағытталады; сондай-ақ кейіпкердің сезімдік толғанысына әрдайым сәйкес келмейтін әрекеттерін түсіндіру де осы жанрдың ең маңызды міндеттерінің бірі екенін атап өтеді.

Швейцариялық психолог, әйгілі ойшыл К. Юнг сөз өнеріндегі психологиялық талдауға жаңа бағыт әкеліп, ұжымдық бейсаналылық ұғымын ғылыми айналымға енгізгені белгілі. Оның пайымдауынша, адамзат санасының терең қабаттарында тұтас адамзатқа ортақ бейнелер, яғни архетиптер сақталады. Бұл архетиптер алғашқы қауымдық рәсімдер мен магиялық салттарда, мифтік сюжеттер мен ритуалдық аңыздарда, символдық ишараттарда, сондай-ақ түс көру секілді психологиялық құбылыстарда айқын көрінеді. Уақыт өте келе осы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
бейнелер мен модельдер көркем өнердің түрлі нысандарында жаңаша мазмұнға ие болып,
әдеби шығармашылықта да өзіндік өріс тапқан.

К. Юнгтің пікірінше, адам психологиясын зерттеу мен көркем мәтінді талдау екі түрлі мақсатқа қызмет етеді және олардың әдістемелік ұстанымдары да бір-бірінен өзгеше. Психологиялық анализ өнер туындысын түсіндіруде белгілі бір әдіснамалық мүмкіндік берсе де, көркем шығарманы толыққанды игеру эстетикалық және әдеби категориялардың ауқымында жүзеге асатынын Юнг ерекше атап көрсетеді [6, 105].

3. Фрейдтің психоанализ әдісі алғашында жүйке сырқаттарын емдеу мақсатында қолданылған медициналық тәсіл ретінде қалыптасқаны белгілі. Бірақ уақыт өте келе оның адам психикасын зерттеудегі қуаты кеңейіп, бұл әдіс әдебиет, өнер, мәдениеттану секілді гуманитарлық салаларда да қолданыла бастады. Әсіресе көркем әдебиетте психоанализдің адам жанының терең қатпарларын ашуда ерекше тиімді құралға айналуы – психологизмнің табиғи дамуына жол ашты.

Адамның ішкі жан дүниесін, бейсаналық күйін, психологиялық күйзелісін жаңа ракурстан танытатын бұл тәсіл көркем мәтінге тың сипат беріп, психологизмнің жан-жақты өркендеуіне ықпал етті. Психологиялық прозаның философиялық тереңдігі, эстетикалық құндылығы мен көркемдік қуаты да осы әдіс арқылы кеңейе түсті.

Нәтижелер және оларды талқылау

Адамның сыртқы әлемнен қабылдайтын барлық әсерлері, яғни көру, есту, иіс сезу, дәм мен жанасу арқылы түскен ақпараттар санада өңделіп, мидағы күрделі сигналдық процестерден өтеді де, еріксіз әрекет, сезімдік күй арқылы сыртқа шығып отырады. Бұл құбылыстардың табиғаты Абай сипаттаған «тән мен жан» қатынасының диалектикасымен өзара сабақтас.

Шәкәрім Құдайбердіұлы осы мәселені былайша түсіндіреді:

«Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек,

Мұрын иіс, тіл — дәмнен хабар бермек.

Бесеуімен мидағы ой хабар алып,

Жақсы-жаман әр істі сол тексермек» [7, 55]. Бұл жолдар адамның танымдық әрекеті мен психологиялық процестерінің біртұтас жүйе ретінде жұмыс істейтінін дәл көрсетеді.

Б. Майтановтың пікірінше, адам болмысындағы психологизм табиғаты түйсіну, пайымдау және ойлану әрекеттерінің түрлі көріністеріне негізделеді [3, 4]. Демек, көркем мәтіндегі психологиялық бейнелеу – адам санасының терең қабаттарын модельдейтін ерекше көркемдік тәсіл.

Психологиялық прозаның өзіндік жанрлық және стильдік ерекшеліктері бар. Біріншіден, бұл жанрда дәстүрлі көркем прозадағыдай оқиғалық желі, уақыт пен кеңістік, сыртқы тартыс немесе кейіпкердің әлеуметтік портреті бірінші кезекке шықпайды. Мұнда шығарма құрылымының негізгі тірегі – адамның ішкі әлемі, рухани дағдарыс, тіршілік пен өлім арасындағы күйзеліс, санадағы өзгерістер мен тұлғалық эволюция. Екіншіден, психологиялық туындыда басты назар кейіпкердің ішкі тартысы мен жан қақтығысында. Сыртқы оқиғалар тізбегі мінезді ашуға тек қосымша құрал ретінде қызмет етеді. Негізгі көркемдік салмақ адамның ішкі сапалық өзгерісі, рухани қопарылыс, сезімдік дүмпу арқылы беріледі. Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық әлемі жанрдың өзіне тән көркемдік талаптары негізінде қалыптасады. Бұл жанрда ой мен сезім қайшылықтары, сөз бен іс арасындағы сәйкессіздіктер, адамның ақыл-ойы мен әрекетінің алшақтығы терең талданып, көркемдік жүйеде сараланады. Жазушы адамның сыртқы әрекетінен гөрі оның ішкі толғанысын бейнелеуге басымдық береді, сондықтан психологизм — адамның рухани болмысын танудың ең пәрменді көркемдік амалдарының бірі болып табылады.

Ғалым Г. Пірәлиева психологиялық бейнелеу тәсілдерін жүйелеп, өзінің ғылыми тұжырымдамасын ұсынған болатын. Оның пікірінше, психологиялық көркемдеудің үш негізгі түрі бар. Біріншісі – кейіпкердің жан дүниесін тікелей ашатын «тура» психологиялық бейнелеу, яғни ішкі сөз, ішкі монолог, өзін-өзі бақылау, ойша елестету, ес еске түсіру сияқты амалдар арқылы жүзеге асатын аналитикалық тәсіл. Екіншісі – адамның психологиялық

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
күйін сыртқы белгілер мен бейвербалды ишараттар арқылы көрсету: қимыл-қозғалыс, мимика, ым-ишара, заттық деталь және басқа жанама көрсеткіштер. Үшіншісі – осы екі тәсілді біріктіріп, біртұтас көркемдік жүйе құрайтын авторлық психологиялық баяндау [8, 11–12].

Психологизм жазушының көркемдік стилін айқындайтын негізгі белгілердің бірі ретінде қарастырылады. Қаламгердің повесть, әңгіме секілді прозалық шығармаларындағы кейіпкерлер әлемін тану олардың психологиялық болмысын ашу арқылы жүзеге асады. Психологиялық бейнелеу ұлттық әдебиетте терең тамыр жайған көркемдік құбылыс. Егер поэзиядағы психологизмнің бастауын сөз шебері Абайдың шығармашылығынан таратады десек, бұл пікір ешқандай шүбә туғызбайды. Ол адам жанының нәзік иірімдерін жеткізуде жаңа көркемдік өрнектер әкеліп, оқырманды ішкі әлеммен сырластыратын өзгеше тәсіл қалыптастырды.

Зерттеуші Қ. Жұмалиев Абайға дейінгі қазақ поэзиясында адам психологиясын берудің екі тәсілі – психологиялық параллелизм мен түрлі монологтардың болғанын айтады [9, 303]. Демек, психологизмнің белсенді көркемдік әдіске айналуы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ прозасының қалыптасу кезеңімен астасып жатыр. Жаңа дамып келе жатқан проза жанры осы кезеңде ауыз әдебиеті мен әлемдік әдеби тәжірибенің көркемдік дәстүрлерін шығармашылықпен игеріп, ұлттық топыраққа бейімдеп сіңіре бастады. Жазуы ерте қалыптасқан халықтардың көркемдік жетістіктері қазақ әдебиетінің алғашқы прозаиктерінің еңбектерінен көрініс тауып, ұлттық әдебиеттегі психологизмнің орнығуына тың серпін берді.

Ұлттық психология әлеуметтік психологияның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және осы ғылымның ортақ заңдылықтарына сүйенеді. Этностың тарихи даму барысында қалыптасқан қоғамдық санасы белгілі бір кезеңнің рухани деңгейін танытады. Адам мінезі – оның тәртібі мен қылықтарына әсер ететін, тұлғаның өзіне ғана тән психологиялық ерекшеліктер жиынтығы. Мінез – адамның еркі, іс-әрекеті, ұстанымы мен эмоционалдық болмысы арқылы айқындалатын күрделі психикалық құрылым. Жеке тұлғаның мінез-құлқы көбіне ол өмір сүретін әлеуметтік ортадағы мінез үлгілерімен сабақтас келеді. Керісінше, тұлғалардың мінездік қасиеттері біртіндеп белгілі бір топтың ортақ мінез сипаттарын да қалыптастыруы мүмкін.

Қазақ халқы да ұзақ тарихи эволюция барысында өзіне тән ұлттық психологиялық кешендерді қалыптастырды. Солардың бірі – жауынгерлік мінез. Ежелгі кезеңдерден бастап бүгінгі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар жауынгерлік қасиетімен, батылдығымен, қырағылығымен ерекшеленгені тарихи деректерден белгілі. Түркі тектес тайпалардың Еуразия кеңістігінде қуатты мемлекеттер құруы да осы мінез сипатына байланысты. Сонымен қатар кең даланың табиғи қаталдығы, көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығы халқымызға кеңпейілділік, бауырмалдық, қонақжайлық, мейірбандық секілді қасиеттерді дарытты. Ұлттық мінездің жағымды көріністерінің қатарында жомарттық, мәрттік, балажандық, аңғалдық сияқты нышандар да айрықша аталады.

Бұл ұлттық-психологиялық белгілер көркем прозада XX ғасыр басында бой көрсете бастады. Ж. Аймауытовтың «Ақбілек», «Қартқожасы», М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу» секілді шығармалары қазақ әдебиетіндегі психологиялық прозаның қалыптасуына негіз болды.

Психолог-жазушы Ж. Аймауытовтың психология ғылымына терең дендеп енуі нәтижесінде «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау» еңбектері жарық көрді. Ол көптеген психологиялық терминдерді қазақ тілінде жүйелеуге күш салды. Мәселен, «психоанализ» ұғымын «жанталдау» деп қазақшалап, адам мінезін жіктеудің алғаш үлгілерін ұсынды. Жазушы мінездерді бірнеше типке бөліп, олардың ерекшеліктері мен бейімділіктерін талдап, мынадай терминдерді қолданды: күйгелек, аяныш жанды, сарыуайымшыл, қызбалы, ыстық қанды, салқынқанды, құмартпалы, ұйтқымалы. Сонымен қатар ол адамның мінездік болмысын танып-білуде сыртқы келбеттің маңызына тоқталып: «Кісінің қылығын қимылына қарап сынаймыз, көзге көрінетін қимыл – беттікі» [10, 104],-деп

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
атап өтеді. Адамның эмоционалдық күйін тануда көздің өзгерісі, бет-әлпеттің құбылуы, мимикалық ишараттар, қол сермеу секілді бейвербалды белгілердің ерекше мәнге ие екеніне назар аударады.

XX ғасырдың 60–80 жылдарындағы қазақ прозасы жаңа көркемдік сапамен толығып, адам жанының күрделі иірімдерін бейнелеуге бағытталған тың ізденістермен ерекшеленді. Бұл кезеңде Ә. Кекілбаев, Ә. Нұрпейісов, Т. Ахтанов, А. Сүлейменов, С. Мұратбеков, М. Мағауин, Д. Исабеков, Т. Әбдіков, О. Бөкей сынды қаламгерлер прозада психологизмнің өрісін кеңейтіп, кейіпкердің ішкі толғанысын терең ашатын жаңа көркем тәсілдерді әдеби айналымға енгізді.

Олар ұлттық фольклор дәстүрлерін, Шығыс пен Батыс әдебиетінің көркем тәжірибелерін шығармашылық тұрғыда игеріп, әрқайсысы өзіне тән ерекше көркемдік өрнек қалыптастырды. Қазақ прозасында осы кезеңде психологизммен қатар экзистенциалистік сарындар да айқын байқалады. Дегенмен бұл ұқсастықтарды әлем әдебиетіндегі экзистенциалистермен тікелей салыстыруға болмайды. Себебі қоғамдық орта, тарихи жағдай, ұлттық дүниетаным, жазушы мақсаты мен көркем объектілері мүлде басқа мәдени-әлеуметтік контекстте қалыптасты.

Ә. Кекілбаевтың «Күй», «Аңыздың ақыры», «Шыңырау», «Ханшадария хикаясы» секілді туындылары «сана ағымы» сияқты күрделі психологиялық тәсілдерді қолдана отырып, тарихи тұлғалардың адамдық болмысын, рухани қайшылықтарын көркемдік тұрғыда ашуға бағытталған. Ал Т. Әбдіковтің «Тозақ оттары жымындайды», «Оң қол», «Парасат майданы» шығармаларында мағынасыздық, жалғыздық, экзистенциалдық дағдарысқа түскен кейіпкерлер психологиясы алдыңғы орынға шығады. Оның прозасындағы осы сарындар Батыс экзистенциализмін еске салғанымен, ұлттық болмыстың, тарихи тағдырдың, менталитеттің ерекшелігі бұл ықпалды тек стильдік деңгейде ғана танытады.

Әдеби әдіске қатысты мәселелер жазушының дүниетанымдық бағдарын, көркемдік әлемі мен эстетикалық ұстанымын айқындайтын құбылыс. Кейіпкер жан дүниесін бейнелеу жолдары, психологиялық талдау тәсілдері, көркемдік мақсат пен мазмұн бірлігі осы әдістердің нәтижесінде көрініс табады. Көркем проза табиғатын шартты түрде былай бейнелеуге болады: көркемдік әдіс – шығарманың мазмұндық арқауы болса, психологиялық талдау – оның пішіндік құрылымын айқындайтын негізгі көркемдік элемент. Осы екі компоненттің үйлесімі ғана адам жанын терең ашатын көркем мәтін қалыптастырады.

Классик жазушы Әбіш Кекілбаевтың шығармашылық табиғатын айқындайтын ең жетекші көркемдік белгі – психологизм. «Аңыздың ақыры» [11] романында суреттелетін Ұлы Әмірші, Бибі ханым және шебер бейнелері сыртқы әрекеттермен емес, ең алдымен ішкі жан әлеміндегі толқындар арқылы көрінеді. Г. Пірәлиеваның тұжырымы бойынша, бұл кейіпкерлер «күйзеліс пен толғаныстың, жан арпалысының сырын ашатын бет-жүздегі, мінездегі психологиялық өзгерістер арқылы танылады» [9, 172].

Романдағы Әмірші бейнесі – типтендірудің күрделі үлгісі. Ол – тарихи тұлға емес, билікке жету жолындағы рухани және әлеуметтік қайшылықтарды бойына жинақтаған символдық характер. Әуелде қарапайым сарбаздардың бірі болғанымен, оны даңққа жеткізген – қанағатсыздық пен ішкі өжеттік. Осы мінездік қасиеттер оның бойынан қаталдықты, зұлымдығы мен айлакерлікті, тапқырлықты және ішкі сергектікті қатар өрбітіп, біртұтас характер жасайды.

Кекілбаев Әміршінің адам танудағы шеберлігін айрықша жазады: ол қасындағылардың көңіл түкпіріндегі күмәнін, жасырған сырларын, пенделік осалдығын дәл аңғаратын әккі әрі салқынқанды билеуші. Жазушының суреткерлік шеберлігі осы психологиялық штрихтардың нанымды ашылуынан байқалады. Әміршінің ішкі әлемі – құпияға толы жұмбақ кеңістік. Ол өз сезімін өзгеге ғана емес, тіпті өзіне де ашық мойындата алмайтын тұйық мінезді тұлға. Оның эмоционалдық күйі сырт көзге көрінбейді, сондықтан оқырман кейіпкер жанын авторлық баяндау арқылы ғана таниды. Әсіресе Әміршінің ішкі монологтары, ой ағысы, сезімдегі қақтығыстар мен күдіктер – романның негізгі психологиялық арқауы. Кекілбаев прозасының күші – сюжет қуалаудан гөрі адам жанын, рухани әлемін, санадағы терең

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
дірілдерді ашуға бағытталуында. Ол оқырманын кейіпкердің ішкі өміріне жетелей отырып, психологиялық процестердің күрделі жүйесін көркемдік деңгейде шешеді.

Ғалымдардың пайымдауынша, даралау тәсілінің ең маңыздысы – мінезді психологиялық талдау арқылы ашу. Осы тұрғыдан келгенде «Аңыздың ақыры» психологизмнің ең жарқын үлгілерінің бірі ретінде бағаланады.

Төлен Әбдіковтің «Оң қол» әңгімесі – қазақ прозасындағы психологиялық талдаудың ең күрделі үлгілерінің бірі. Шығарма жас дәрігердің әңгімелеуі арқылы өрбиді. Ол ауруханаға түскен жас қыздың жағдайын бақылап, оның жан күйзелісін сырттай ғана емес, ішкі логикасына дейін зерттеуге тырысады. Алма өзінің оң қолын бөтен күш ретінде қабылдайды. Дәрігердің айтуынша, ол: *«Маған қастандық жасаған — осы. Бұл менің қолым емес, бөтен қол. Мені өлтіргісі келіп жүр»* [12, 4],-деп, оң қолын көрсетеді. Мұндай психикалық ауытқуды медицинада тұлғаның екіге жарылуы, яғни бір денеде екі түрлі «меннің» қатар өмір сүруі деп түсіндіреді. Алманың бойындағы сырлы құбылыстар жас дәрігерге ғылыми тұрғыдан үлкен қызығушылық тудырып, ол қыздың жағдайын күнделік арқылы жүйелі бақылай бастайды. Түнге енгенде Алманың оң қолы өз бетінше әрекет етіп, қыздың кеңірдегін қылқа бууға тырысады. Қалған уақытта бұл қол бейтарап, тіпті қалыпты болып көрінеді. Осы қарама-қайшы ерекшеліктер кейіпкердің психикалық күйінің түпкі күрделі себептерін ашуға итермелейді.

Қыздың өзіне беймәлім болғанымен, оның санасында өзін-өзі жоюға деген жасырын ниет бар екені аңғарылады. Дәрігер бұл құбылыстың өз бастауын қайдан алатынын анықтау мақсатында Алманың өткен өмірін, мінезін, адамдармен қарым-қатынасын зерттесе де, өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтін жеке психологиялық себеп таба алмайды. Сол себепті ол мұны тұқым қуалайтын психикалық бағдар болуы ықтимал деп болжайды: бәлкім әкесі, анасы не аталарының бірі кезінде өзін-өзі өлтіруге әрекеттенген. Сол ниет бейсаналық формада ұрпаққа өтіп, Алманың рухани әлемінде жаңғырып отырғандай. Тірі қалған жалғыз сана иесі қыздың өзі, ал ниетті жүзеге асыруға тырысатын күш оның оң қолы ретінде көрініс табады.

Дәрігер күнделікті бақылаудың арқасында Алманың күйінің біршама жақсарғанын байқайды. Бірақ қыздың жалғыздыққа душар болу сезімі одан әрі тереңдей түседі. Автор жалғыздықтың адам рухына тигізетін әсерін ерекше астарлап көрсетеді: тіршіліктің мәні – адаммен араласу, көңіл бөлісу, бірге қайғыру мен қуану. Ал әлемде жалғыз қалған жан үшін тіршілік өлімнен де қорқынышты болуы мүмкін. Алманың жан дүниесіндегі рухани жалғыздық осы экзистенциалдық қорқынышты еске салады.

Зерттеулерден кейін жас дәрігер бас дәрігерден қыздың оң қолын кесіп тастауға рұқсат алады. Дегенмен, ота жасалмайды: сол түннің өзінде оң қол Алманың өмірін қияды. Оқиғаның трагедиясы – бір адамның бойында қатар өмір сүрген екі «жанның» күресі. Әңгіме адам санасының жұмбақ қатпарларында жатқан, әлі де толық зерттелмеген тылсым күштердің бар екенін меңзейді.

Біздіңше, Алманың ажалына себеп – сыртқы қол емес, ең алдымен ой. Адамның барлық әрекеті ойдан бастау алады; жаман ой түбінде өз мақсатына жетуге тырысады. Алманың санасына әуелде генетикалық түрде орныққан өз-өзіне қол жұмсау идеясы түптің түбінде жарыққа шығып, қасіретті финалға әкеледі.

Төлен Әбдіковтің психологиялық прозадағы тағы бір маңызды туындысы – «Парасат майданы». «Оң қолдағы» шиеленіс жас қыздың бойындағы бейсаналық жарылуға қатысты болса, бұл повесте автор өмірдің талай өткелінен өтіп, жүйкесі қажыған адамның ішкі драмасын сөз етеді. Шығарма қаһарманының жан дүниесіндегі екіұдай тартыс күнделік жазбалары арқылы өріліп, оқиға желісі адам жанының қақ жарылу құбылысын философиялық биікке көтереді.

Күнделікті күйкі тірлікте бір адамның ішкі әлемі күн сайын құбылып отыратыны баршаға белгілі болғанымен, адам өз болмысына сырт көзбен үңіліп, өзін зерттей бермейтіні жасырын емес. Автордың өзі бұл туындының идеялық арқауы өмірлік деректерден алынғанын айта келе: *«Адам үш күн ұйықтағанда мүлде басқа тұлғаға айналады. Бірақ сол*

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
адам өзін бұрынғысымен салыстырып, екі бөлек «менді» аңғара алмайды. Дәрігерлер ұзақ зерттеген осы құбылыстың түп-тамырында адамның санасының екіге жарылуы жатыр» [13], – деп түсіндіреді.

Повесть композициясы қаһарман мен оған хат жазатын беймәлім тұлғаның арасындағы пікірталасқа негізделген. Жазбаша түрде өрбитін бұл диалогтың өзегінде – адамзат әлемін «зұлым күштер» билейді деген идеяны дәлелдеуге тырысқан хат иесінің көзқарасы. Қарсы тарап – рухани биікке ұмтылған, адамгершілік пен парасатқа сенетін кейіпкер. Ол бейтаныс адамның уәжіне мойынсұнбай, адам болмысының негізінде ізгілік жатыр деп есептейді. Хат жазушыны райынан қайтару мақсатымен онымен кездескісі келсе де, бұл әрекеті нәтижесіз аяқталады.

Автор бұл пікірталасты сырттай ғана емес, әрбір адамның рухани әлемінде күн сайын өтіп жататын, бірақ көбіне білінбей қалатын ішкі күрестің символы ретінде береді. Қаһармандық тартыстың астарында жақсылық пен жамандықтың табиғаты, олардың өзара бір-біріне сүйсіне өмір сүре алмайтын егіз ұғым екені айқындалады. Повесть ішінде келтірілген: *«Жақсылық пен Жамандықты екі жаққа бөліп тастау мүмкін емес» [13, 7], – деген тұжырым осы ойды тереңдете түседі.*

Автор мысал ретінде бір адамның күндіз үлгілі қызметкер, жанұясына мейірімді отағасы бола тұра, түн жарымында адам өлтіруге баратын қылмыскерге айналуы мүмкін екенін көрсетеді [13]. Бұл дерек адам табиғатының күрделілігін, адамның бір мезетте қарама-қарсы мінездерге ие бола алатынын айқын дәлелдейді.

«Парасат майданы» – тек психологиялық ауытқуды көркем бейнелеу ғана емес, адамның ішкі әлеміндегі мәңгілік қақтығыстың көркем моделі. Повесте медициналық психологиядағы «тұлғаның екіге жарылуы» құбылысы көркемдік әдіске айналып, әрбір оқырманның бойындағы рухани дағдарыстарды ойлануға жетелейтін философиялық астарға ие болады. Жазушы жүйкесі ширыққан кейіпкердің тағдыры арқылы заман адамының рухани күйзелісін, моральдық тоқырауын, адамның ішкі әлеміндегі жарық пен қараңғының тартысын шебер ашады.

Әбдіков адамның бойындағы екі «менді» – ізгілікке ұмтылатын рухани бастау мен ішкі зұлымдықтың көлеңкелі табиғатын – майдан алаңына шығарып, парасат пен нәпсінің шайқасын көрсетеді. Осы арқылы автор қазақ прозасындағы психологизмді мүлде жаңа деңгейге көтеріп, жанрдың мүмкіндігін кеңейтеді. Француз жазушысы А.Барбюстың: *«Жазушы — қоғам қайраткері. Егер ол қателессе, жұртты теріс жолға бастайды»* деген сөзі бұл шығармаға да тікелей қатыстыдай әсер қалдырады.

Пішін мен мазмұнның өзара бағыныстылығы – көркемдік заңдылықтардың бірі. Мазмұн өзгерсе, оны жеткізетін пішін де жаңаша сипат алады, ал пішіндегі көркемдік шешімдер мазмұнның тереңдеуіне жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда психологиялық талдаудың әдеби процестегі орны ерекше. Ол жазушыға жанды, нанымды, толыққанды образ қалыптастырудың ең қолайлы әрі пәрменді амалдарының бірі ретінде қызмет етеді. Характері айқын тұлға жасалмайынша, көркем туындының рухани тұтастығы да толық ашылмайды.

Ә.Қоңыратбаевтың: *«Даралау – характер жасаудың ішкі заңы» [14, 31], – деген пікірі осы ойды дәлелдей түседі. Кейіпкерді даралауға апаратын жол – типтендіру, яғни адам табиғатын жинақтай отырып, тұлғаның бірегей болмысын айқындау. Дәл осы типтендіру үдерісінде психологизм шешуші рөл атқарып, кейіпкердің ерекше мінездік белгілерін, ішкі қайшылықтарын, ой-сезім динамикасын ашуға мүмкіндік береді.*

Қорытынды. Көркем туындының оқырманға әсер ету қуаты ең алдымен оның көркемдік-бейнелілік жүйесіне, тілдік өрнегіне, жазушы шеберлігіне байланысты. Шынайы суреткер айналасындағы қоғамдық, әлеуметтік, рухани құбылыстарды зерделей отырып, соның ішкі мәнін танытатын жаңа дүниелер тудырады. Ол оқиғаларды тек баяндап қана қоймай, оларды адам психологиясымен сабақтастырып, әр кейіпкердің ішкі әлемін, жан құбылыстарын, рухани күйзелістерін дәл бейнелеуге ұмтылады.

Психологиялық талдауға құрылған көркем шығармалар адам болмысының күрделі

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
 Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
 иірімдерін ашып көрсету арқылы әдебиеттің танымдық және тәрбиелік қызметін кеңейтеді.
 Жазушы кейіпкердің ішкі драмасын, дүниетанымын, сезімдік күйін, ой тартыстарын ашқан
 сайын шығарма оқырманға жақындай түседі және жеке тұлғаның рухани әлемін тереңірек
 тануға ықпал етеді. Осылайша психологизм – заманауи қазақ прозасының көркемдік
 жаңаруына жол ашып, әдебиетіміздің идеялық-көркемдік әлеуетін байытатын маңызды әдіс
 ретінде айқындалады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. Анкетаға жауап. – Жұлдыз. – 1991. – №10. – 12-б.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: НПҚ «ИТЕЛВАҚ», 2001. – 799 с.
3. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: «Жазушы», 1987. – 232 б.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Гинзбург Л. О психологической прозе. – Москва: «Художественная литература», 1977. – 449 с.
6. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание европейской культуры XX века. – Москва, 1991. – С. 105.
7. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалар. – Алматы: «Жазушы», 1988. – 360 б.
8. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: «Алаш», 2003. – 328 б.
9. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы: «Білім», 1960. – 377 б.
10. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: «Рауан», 1995. – 309 б.
11. Кекілбаев Ә. Аңыздың ақыры. – Алматы: RS Халықаралық Абай клубы, 2016. – 352 б.
12. Әбдіков Т. Оң қол. – Астана: «Атамұра», 2003. – 204 б.
13. Әбдіков Т. Парасат майданы. – Астана: «Атамұра», 2002. – 208 б.
14. Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. Әдеби сын. – Алматы: «Жазушы», 1979. – 316 б.

References

1. Äyezov M. Anketaǵa jaıap. – Juldyz. – 1991. – №10. – 12-b.
2. Literatýrnaia entsiklopedia terminov i poniatii. – Moskva: NPK «ITELVAK», 2001. – 799 s.
3. Maitanov B. Qaharmannyń rýhanı álemi. – Almaty: «Jazýshy», 1987. – 232 b.
4. Baitursynov A. Ädebiet tanytqysh. Zertteý men óleńder. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b.
5. Ginzbyrg L. O psihologicheskoi proze. – Moskva: «Hýdojestvennaia literatýra», 1977. – 449 s.
6. Iýng K.G. Psihologia i poeticheskoe tvorchestvo // Samosoznanie evropeiskoi kýltýry XX veka. – Moskva, 1991. – S. 105.
7. Qudaiberdiuly Sh. Shyǵarmalar. – Almaty: «Jazýshy», 1988. – 360 b.
8. Pırálieva G. Kórkem prozadaǵy psihologizmniń keibir máseleleri. – Almaty: «Alash», 2003. – 328 b.
9. Jumaliev Q. Qazaq ádebieti tarihnynyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili. 2-tom. – Almaty: «Bilim», 1960. – 377 b.
10. Aimaýytov J. Psiqologua. – Almaty: «Raýan», 1995. – 309 b.
11. Kekilbaev Á. Ányzdyń aqyry. – Almaty: RS Halyqaralyq Abai klýby, 2016. – 352 b.
12. Ábdikov T. Oń qol. – Astana: «Atamura», 2003. – 204 b.
13. Ábdikov T. Parasat maidany. – Astana: «Atamura», 2002. – 208 b.
14. Qońyratbaev Á. Sheberlik sylary. Ádebi syn. – Almaty: «Jazýshy», 1979. – 316 b.

ПОЭТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

БАЛТЫМОВА М.Р. 

Балтымова Мира Рашидовна – Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: mbr76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2758-8436>

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируются художественные проявления психологизма в казахской литературе. Поскольку центральным ядром художественного произведения является человеческая личность, рассматриваются различные способы изображения психологических процессов, происходящих во внутреннем мире героя. Особое внимание уделяется тому, как глубинные переживания и духовное состояние персонажа влияют на восприятие текста читателем. Для современного литературоведения и литературной критики исследование природы психологизма является сложной, но актуальной задачей, обладающей как теоретическим, так и практическим значением.

Литература как искусство познания человеческой личности ставит перед писателем задачу художественно раскрывать духовный мир героя, его эмоциональные реакции, особенности восприятия мира, внутренние решения и противоречия. Основная функция психологизма заключается в обеспечении гармоничного единства жизненной правды и художественной истины. В этой связи в статье рассматриваются такие взаимосвязанные вопросы, как взаимодействие индивидуализации и типизации, соотношение фактического материала и художественного вымысла, а также место авторского образа в структуре текста.

Для определения специфики передачи тонких душевных состояний, духовной чистоты и нравственных принципов посредством внутреннего переживания были проанализированы произведения Әбиша Кекілбаева и Толена Абдікова. В исследовании использованы научные методы анализа и синтеза, систематизации, контент-анализа и описательный метод.

Полученные результаты позволяют выявить особенности проявления психологизма в художественных произведениях и могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при преподавании дисциплины «Теория художественного текста» в вузах.

Ключевые слова: психологизм, внутренний мир героя, художественное произведение, психология, проза, действие, поведение.

THE POETICS OF PSYCHOLOGICAL REPRESENTATION IN KAZAKH FICTION

BALTYMOVA M.R. 

Baltymova Mira Rashidovna – Candidate of philological sciences, associate professor, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: mbr76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2758-8436>

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the artistic manifestations of psychologism in Kazakh literature. Since the core of any literary work is the human being, the study examines various methods of representing psychological processes unfolding within a character's inner world. Considerable attention is given to how the protagonist's emotional depth, spiritual state, and hidden experiences influence the reader's perception. Exploring the nature of psychologism has become one of the most complex and significant theoretical and practical issues in contemporary literary studies and criticism.

As literature is an art form that reveals human personality, a writer's primary task is to depict the character's spiritual world, emotional reactions, worldview, and internal contradictions in an aesthetically meaningful way. The key function of psychologism is to preserve the balance between factual reality and artistic truth. The article therefore analyzes the interaction of such aspects as individualization and generalization, the correlation between factual evidence and artistic imagination, and the role of the author's perspective within the text.

To identify how subtle psychological states, moral values, and spiritual integrity are conveyed through inner experiences, the works of Äbisha Kekilbayev and Tolen Abdikov are taken as primary material. The research employs analytical and synthetic methods, systematization, content analysis, and descriptive approach.

The findings contribute to defining the specificity of psychologism in literary texts and can serve as supplementary teaching material for university-level courses in «Theory of Literary Text».

Key words: psychologism, inner world of the hero, artwork, psychology, prose, action, behavior.